

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:2. 2005

Kortare recensioner

Sören Wibeck, *Religionernas historia. Om tro, hänförelse och konflikter*, Historiska media, Lund 2003. 456 s.

Journalisten Sören Wibeck har i ett populärvetenskapligt perspektiv i *Religionernas historia. Om tro, hänförelse och konflikter* tagit sig an uppgiften att presentera världsreligionerna på något mer än 400 sidor. Wibecks urval av religioner är konventionellt med smärre undantag, och tyngdpunkten i framtällningen ligger på de fem världsreligionerna kristendom, judendom, islam, hinduism och buddhism. Läsaren får även stifta bekantskap med traditioner som är mindre kända i västvärlden, som sydamerikanska och östasiatiska läror, samt får en kortare presentation av fenomenet nya religiösa rörelser i kapitlet New Age. Ett kapitel om virtuell religion behandlar inforamtionsteknologi och religion. Samernas förkristna religion får representera de skriftlösa folkens traditioner.

Wibeck kryddar texten med uttalanden från representanter för olika religiösa rörelser samt olika forskare som han har intervjuat. Författaren har lagt till adresser till hemsidor i den löpande texten för den läsare som vill söka ytterligare information. Med tanke på internets flyktighet är det svårt att avgöra hur länge hemsidorna kommer att vara aktuella.

I Wibecks historiska exposé får läsaren stifta bekantskap med kristendomens kyrkofäder, judendomens förgrundsgestalter och hemlandsproblematik, hur religiösa grupper lever i olika samhällen och vilka problem som uppstår då forskare försöker spåra den historiske Jesus och den historiske Muhammed. Wibecks perspektiv är koncentrerat kring en historisk linje, där politik och etnicitet får en framträdande plats i presentationen. Syftet är att visa hur stor betydelse religionen har för människor runt om i världen. När Wibeck behandlar de östasiatiska religionerna beskriver han inte bara religiösa tankar utan också olika religioners ställning, hur kommunismen har strävat efter att utrota religionerna samt hur meditationsrörelsen Falun Gong, som grundades i början av 1990-talet, uppfattats som ett hot mot det kommunistiska Kina.

De indiska religionerna presenteras noggrant och livfullt och läsaren får ta del av hinduismens myller av gudar, buddhismens filosofiska frågor och religionernas varierande inflytande på dagens västerländska samhällen. Den historiska genomgången berör flera olika religiösa riktningar och temata såsom den äldsta skriftreligionen under vedisk tid, buddhismens uppkomst, mogulväldet i Indien under 1500-talet, änkebränning samt hur dagens politiska hindunationalister strävar efter att skapa en ny bild av Indiens historia. Intressanta små noteringar och faktarutor förgyller den ofta faktaspäckade texten, som till exempel

att hamburgerkedjan McDonald's inte serverar några hamburgare med nötkött i Indien och att Buddha antagligen dog av att äta vildsvinskött.

I framställningen av islam behandlas den aktuella diskussionen om kvinnobild, försörjningsplikt, sexualitet och feminism samt händelseutvecklingen kring 11 september 2001, jihad, hamas och Usama bin Ladin.

Översiktsverk och läroböcker har ibland en tendens att generalisera bilden av religioner och göra dem till något enhetligt med fastställda dogmer. Wibeck förmedlar istället en bild av religioner som något svårgripbart, där det inom varje religion mestadels finns flera olikartade tolkningstraditioner och avvikande tankar om hur myter och ritualer skall uppfattas.

Wibeck vidgar på ett förtjästfullt sätt sitt perspektiv på religion genom ett intressant kapitel om samernas förkristna religion. Denna placeras på ett riktigt sätt in i ett större cirkumpolärt religionskomplex, där fiske, jakt och renskötsel har betydelse för föreställningsvärlden.

Texten som helhet är välskriven men ibland något ojämn. På några ställen består den av korta rumphugna meningar med framställning i punktform, för att på andra ställen broderas ut till långa och intressanta beskrivningar av fenomen och föreställningar. Boken är inte skriven för akademiker och bör inte heller bedömas som en sådan. Målgruppen bör vara en allmänintresserad läsekrets som har en grundläggande förståelse och kunskap om religionsvetenskapliga begrepp och religiöst liv.

Ett återkommande begrepp i texten är hednisk (s 41), vilket man numera brukar undvika inom religionshistorisk forskning. På samma sätt som primitiv religion ger begreppet en nedlåtande stämpel på religiösa föreställningar utanför kristendomen.

Förhistorisk tid är ett problematiskt begrepp som betecknar en period då det saknas skriftliga källor. Wibeck sätter förhistorisk tid till 3000 f Kr (s 10), men den förhistoriska tiden skiftar dock beroende på vilken plats man befinner sig i världen.

Begrepp som germanfolk, germanfurstar, germanerna, germanska kyrkor, förkristna germaner och germansk kultur är problematiska och borde förklarats och använts mer försiktigt av författaren eftersom det råder delade meningar om det någonsin funnits en enhetlig germansk religion och kultur.

Sören Wibeck lyckas på ett begränsat utrymme förmedla ett religionshistoriskt perspektiv och levandegöra händelser och personer i religionernas värld. Litteraturförteckningen ger goda möjligheter för den som vill fördjupa sig i religionernas spännande men många gånger underliga värld.

Henrik Alexandersson

Anders Andrén, Kristina Jennbert & Catharina Raudvere (red), *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*, Vägar till Midgård 4, Nordic Academic Press, Lund 2004. 430 s.

Hösten 2002 samlades arkeologer, religionshistoriker och ortnamnsforskare i Lund för att diskutera förkristna världsuppfattningar i Norden. Symposiet anordnades av projektet "Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv", som bedrivs vid Lunds universitet. De 14 föredrag som hölls vid symposiet har nu publicerats i antologin *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi* vilken utgör den fjärde publikationen i projektets skriftserie. Den första av de tidigare publikationerna behandlade hur senare tiders forskare uppfattat och tolkat det förkristna nordiska samhället. Den andra volymen var inriktad på problematiken kring ritualer under förkristen tid och en tredje behandlade trolldom och trolldomshandlingar i norrön tradition.¹

Inom ämnet religionshistoria används numera sällan begreppet kosmologi. Istället har andra begrepp som världssystem, världsbild, föreställningsvärld, ideologi blivit allt vanligare i bearbetningar av olika slag. Till skillnad från religionshistorisk forskning verkar den arkeologiska forskningen liksom även ortnamnsforskningen fokusera på just förhistorisk kosmologi, och under senare år har även arkeologins intresse för de norröna texterna ökat allt mer, vilket återspeglas i bidragen.

Främst är det eddadikterna Völvans spådom, Grimmismål och Vaftrudnesmål i den poetiska Eddan samt Gylfaginning i Snorri Strulusons Edda som legat till grund för rekonstruktionen av den förkristna kosmologin i Norden. Trots att dessa texter många gånger motsäger sig själva vad gäller uppgifter om kosmologin har flera strukturalistiskt inriktade forskare försökt skapa modeller utifrån texterna.

Bokens bidrag har samlats under fyra olika teman. Författarna har använt sig av ett omfattande källmaterial vilket spänner över isländska sagor, edda- och skaldediker och Snorri Strulusons texter men även brons- och järnålderns arkeologiska lämningar samt mycket annat.

Den första delen inleds med tre artiklar som behandlar temat "Kosmologi mellan nutiden och det förflutna". Här diskuteras problematiken kring utforskandet av det förflutna i största allmänhet och vilka möjligheter det finns att förstå världen och universum. Här flyter författarnas pennor tämligen fritt och de hämtar sitt jämförelsematerial från skilda håll.

1. Den första delen av serien *Vägar till Midgård*; Catharina Raudvere, Anders Andrén & Kristina Jennbert, *Myter om det nordiska. Mellan romantik och politik*, Lund 2001, recenserades i *Historisk tidskrift* 2003:3, och den andra delen; Kristina Jennbert, Anders Andrén & Catharina Raudvere (red), *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, Lund 2002, recenserades i *Historisk tidskrift* 2003:2. Den tredje delen; Catharina Raudvere, *Kunskap och insikt i norrön tradition. Mytologi, ritualer och trolldomsanklagelser*, Lund 2003, recenserades i *Historisk tidskrift* 2004:2 (reds anm).

Antologins nästa tema, "Kosmologi, ritual och makt", behandlar sambandet mellan föreställningsvärld och ritual.

Temat "Kosmologiska transformationer" behandlar människans betydelse och placering i norrön kosmologi utifrån både materiellt och skriftligt källmaterial. Frågor om kön, sexualitet samt gränsöverskridande genomsyrar dessa bidrag.

Den avslutande delen i antologin "Kosmologi och landskap" tar upp frågan om de svårtolkade sambanden mellan den förkristna nordiska kosmologin och den dåtida faktiska världen. I denna del diskuteras främst landskapsbild och ortnamn och i vilken mån ett mikrokosmos kan skönjas i det förkristna landskapet utifrån vikingatidens kosmologi.

Som så ofta förhåller sig många av uttolkarna okritiskt till de skriftliga norröna källorna vad gäller deras tillkomsthistoria och i vilken grad texternas berättelser om gudar och världsuppfattningar går tillbaka på förkristna och framförallt vikingatida föreställningar. Många av de tidigare uttolkarna av förkristen religion i Norden framställer förkristen kosmologi som något fast och enhetligt. Man får dock inte glömma att texterna är av olika åldrar och att de flesta som används vid analysen av förkristen kosmologi nedtecknades först under 1200-talet i en kristen miljö.

Bidragen i antologin är överlag välskrivna och ger en god bild av den mångfald i angreppssätt och synsätt på den nordiska förkristna föreställningsvärlden som faktiskt finns idag. Läsaren bör dock ha en grundläggande kunskap om begrepp och källor för att kunna förstå resonemangen.

En viktig artikel är arkeologen Jes Wienbergs inlägg i debatten om pseudovetenskap och sakral geometri, där mer eller mindre etablerade forskare lyckats finna linjer och geometriska figurer i form av pentagram och hexagram mellan olika fornlämningar och viktiga platser i landskapet. Wienberg för fram flera av dessa spekulationer i ljuset och avslöjar hur pseudovetenskapen arbetar.

Arkeologen Kristian Kristiansen försöker, med hjälp av bronsålderns materiella kultur och äldre texter från Orienten och Indien, att spåra tanken om tvillinghärskarnas religiösa och politiska roll under bronsåldern i ett proto-indoeuropeiskt perspektiv. Kristiansens vågade framställning om tvillinghärskarnas och tvillinggudarnas funktioner är mycket intressant trots att det idag råder delade meningar om det någonsin funnits någon gemensam indoeuropeisk religion eller kultur. Den viktiga frågan om föreställningarna i de fornvästnordiska texterna även gäller i Östnorden reses av ortnamnsforskarna Olof Sundqvist och Stefan Brink.

I en mycket lyckad artikel tar religionshistorikern Catharina Raudvere upp religionshistoriska analysmodeller och hur de förändrats över tid samt hur nya begrepp tagit över de äldres roll. Raudvere rättar till begreppen och behandlar även kosmologi, berättelsemönster och tolkningsproblematik i fornvästnordisk tradition, där hon också diskuterar kontinuitet och förändring av den förkristna bild-

världens idéinnehåll. Raudveres användning av skriftligt och arkeologiskt material är föredömlig religionsarkeologisk forskning.

Det finns i flera av bidragen en öppenhet mot det cirkumpolära religionsområdet vilket används vid jämförelser av förkristna föreställningar i Skandinavien. De historiska sammanhangen dem emellan är fortfarande oklara men det måste ändå ses som ett intressant angreppssätt.

Arkeologerna Brit Solli och Lotte Hedeager har i flera arbeten tolkat guden Odin som sejdens mästare och som den store schamanen. Så gör de även i sina artiklar i denna antologi. Sejdens eventuella likheter med schamanismen samt om sejden är ett lån från den samiska schamanismen har dryftats mellan forskare under lång tid. Odins komplexa natur är dock svårare att komma tillrätta med än att bara se honom som den store schamanen. Utan att fördjupa sig i diskussionen är det värt att nämna att det samhälle där Odin framträder som gud skiljer sig mycket från de cirkumpolära samhällen där schamanismen hör hemma. Hedeager och Solli har trots kritiska röster fortsatt att driva sina teser om Odin som schaman. En annan bild av Odin, kopplad främst till krig och aristokrati, har forskare som Andreas Nordberg och Jens Peter Schjødt argumenterat för.²

I sin helhet är det på många sätt ett imponerande och läsvärt arbete som redaktörerna ställt samman, särskilt med tanke på bidragens mångfald, intressanta infallsvinklar och många gånger vågade diskussioner vilket förhoppningsvis öppnar för nya frågeställningar och nya studier om det förkristna Norden.

Henrik Alexandersson

Bernhard Hamilton, *The Christian World of the Middle Ages*, Sutton Publishing, Gloucestershire 2003, 256 s.

När den tidiga kyrkans medlemsantal ökade under 200-talet reagerade den romerska staten med förföljelser. Särskilt hårt var livet för de kristna under kejsar Diocletianus tid vid makten (slutet 200-talet). Konstantin den store kom radikalt att ändra villkoren när han år 312 gjorde kristendomen till en laglig religion och själv lät döpa sig. Därefter gjorde kristendomen sitt segertåg genom ett framväxande Europa. Den segrande fornkyrkans europeiska historia känner vi sedan tidigare. Den medeltida kyrkans världshistoria däremot är inte lika kartlagd. Med sin bok utmanar Bernhard Hamilton den Europacentrerade uppfattningen om den medeltida kyrkans historia.

2. Andreas Nordberg, *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornordisk religion*, Stockholm 2003, s 120ff; Jens Peter Schjødt, "Ödinn – Shaman eller fyrstegud?", i Michael Stausberg (Hrsg), *Kontinuitäten und Brüche in der Religionsgeschichte Festschrift für Anders Hultgård zum 65. Geburtstag am 23. Dezember 2001*, Berlin 2001, s 562–577.

I *The Christian World of the Middle Ages* följer Bernhard Hamilton den tidiga kyrkans framväxt under senantik tid. Därefter följer redovisningar över kyrkan i väst och kyrkan i Bysans och hur den ortodoxa kristendomen spreds till länder som Bulgarien, Serbien och Ryssland. Även i Nordafrika fanns stora kristna församlingar, vilka Bernhard Hamilton ägnar ett eget kapitel. Det fanns likaså kristna enklaver i södra Indien. Kristendomen nådde Persien redan under 100-talet och var troligen etablerad i området under 200-talet, inte utan motstånd. Medan de kristna i Västrom förföljdes av den romerska staten på grund av sin avvikande religion, förföljdes de kristna i Persien på grund av att de uppfattades som romerska element.

Ett genomgående tema i boken är att kyrkan till sitt idéinnehåll och form antog olika skepnader i de olika kulturerna. En effekt av kyrkomötena i Efesos 431 och Chalcedon 451, då man slog fast att Jesus var av både gudomlig och mänsklig natur, blev att kyrkorna i Afrika och Asien bröt sig loss från den tongivande bysantinska och bildade egna, separata kyrkor. Några av dessa finns än idag, exempelvis de koptiska och etiopiska kyrkorna.

Boken är vackert illustrerad och välskriven. Dispositionen av stoffet efter geografiska områden – Västeuropa, Östeuropa, Mellanöstern, Afrika och Asien – är förvisso funktionell men blir tröttsam i längden, då historien i varje kapitel så att säga måste berättas om. Att läsa om mötet i Chalcedon i varje kapitel känns onödigt, även om mötet betytt mycket för just den etiopiska, den koptiska eller den persiska kyrkans vidare utveckling. Här hade en redaktör kunnat gå in och strukturera om texten. Men visst, Bernhard Hamilton har skrivit en bra grundbok för den som vill orientera sig i den medeltida kyrkans världshistoria.

Bo Eriksson Janbrink

Antti Kujala, *The Crown, the Nobility and the Peasants 1630–1713. Tax, Rent and Relations of Power*, Finnish Literature Society, *Studia historica* 69, Helsinki 2003. 203 s.

Hur väl stämmer bilden av 1600-talets Sverige som den förhandlande staten, om man betraktar relationen mellan stat och undersåtar i ett beskattningsperspektiv? Antti Kujala, historiker vid Helsingfors universitet, har undersökt kronans och adelns relationer med bönderna med tyngdpunkt på de finska riksdelarna. Författaren har utifrån ett massivt källmaterial samt egen tidigare forskning och de senaste rönen inom svensk och finsk forskning, uppnått resultat som till del förändrar vår bild av stormaktstidens riksdelar. För att kunna utröna vilka möjligheter bönderna hade att påverka sin situation, har Kujala undersökt kronans och adelns beskattning av bönderna samt böndernas dagsverksplikt. Pålagorna är sedan satta

i relation till vad bönderna verkligen betalade samt utförde i arbete. Undersökningsområdet är främst sydvästra Finland och tidsspännat löper från 1630-talet fram till 1713.

Samhället legitimerades genom lagar, överenskommelser, tro och institutioner samt genom principen om ömsesidighet och delaktighet i maktutövandet. Beskattningen var grundad på ett slags socialt kontrakt, en kompromiss mellan kronans rättigheter och ståndens och undersåtarnas skyldigheter. Kujala visar att denna ömsesidighet fanns som idé och ofta också i praxis, även mellan adeln och dess landbor. Bönderna kunde påverka sin situation om de undvek öppen revolt och istället höll sig inom lagens ramar.

Övertygande visar Kujala att de finska böndernas situation försämrades efter reduktionen (på kortare sikt). Böndernas möjlighet att påverka sin situation minskade när de skulle förhandla med enväldets makthavare istället för med adeln. Skulderna, de obetalda skatterna, växte snabbt. I den östra rikshalvan kunde inte produktionen bära den beskattningsnivå som grundades på svenska förhållanden. En latent kris byggdes in i systemet och den slog till under missväxt eller krig. Kronan borde ha agerat genom att sänka skatten och efterskänka skulderna, men böndernas situation ignorerades. Här menar Kujala att man verkligen kan tala om maktstaten: någon förhandling ägde inte rum. Resultatet under svältåren i mitten av 1690-talet blev att den finska befolkningen decimerades markant. Värst drabbade var de områden där alternativa inkomstkällor inte fanns, och där var det främst de egendomslösa och de mindre jordbruket som drabbades. Kujala visar att nedgången fortsatte in på 1700-talet i vissa områden. I de sydvästra delarna av Finland, där jordbruket hämtade sig någorlunda efter missväxtåren, kom utskrivningarna att lägga lock på återhämtningen. Till skillnad från vad man tidigare antagit visar Kujala att i vissa delar av den östra riksdelen fick bönderna en positiv ekonomisk utveckling under de följande krigsåren tack vare bättre väderförhållanden. Krigsåren slog hårdast mot de områden som var beroende av utländsk handel i form av försäljning av tjära eller skeppsbyggnation, som Österbotten och Savolax. Enväldets legitimitet föll under krigsåren då kronan inte kunde beskydda invånarna och därmed upphörde samhällskontraktet att gälla. Detta visade sig i obetalda skatter och deserteringar.

Boken är mycket läsvänlig med tydlig layout och ett antal bilder. Tyvärr finns några språkliga märkligheter som säkert uppstått i översättningen till engelska. Säterier kallas exempelvis genomgående för "säter" i tabeller och text. Detta är emellertid skönhetsfläckar; det stora undersökningsområdet och det långa tidsperspektivet ger klara fördelar, som att trender och variationer tydligt framträder. Även om Antti Kujala inte sticker ut hakan alltför långt, så är boken ett mycket intressant inlägg i debatten om integration och växelverkan i samhället under 1600-talet.

Allan Ellenius (ed), *Baroque Dreams. Art and Vision in Sweden in the Era of Greatness*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 2003. 167 s.

Allt för sällan presenteras svenska forskningsprojekt för en internationell publik. Den vackra boken *Baroque Dreams* utgör därför ett välkommet undantag.

Till grund för boken ligger ett större projekt som var förlagt till den konstvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet. Allan Ellenius, professor emeritus vid institutionen, förklarar att ett av projektets mål var att visa hur det visuella bildspråket under 1600-talet blev ett allt viktigare redskap för att förmedla politiska budskap.

I *Baroque Dreams* sätts 1600-talets konst och arkitektur in i en historisk kontext, där utgångspunkten är militärstatens framväxt och befästande. Nationella illustrationsprojekt blev enligt författarna en viktig komponent i den internationella konkurrensen och de förmedlade alla ett patriotiskt budskap. Samtidens retorik nyttjades även i bildspråket och överdrifter och idealiseringar kom att användas för att förtydliga och övertala.

I fem artiklar får vi smakprov på projektets resultat, läckert serverade med rikliga illustrationer. Ellenius inleder med en artikel där stormaktstidens Sverige sätts in i en västeuropeisk kontext. Utan att fastna i detaljer eller lockande förklaringar, plockar han fram ett antal exempel på Sveriges väg genom seklet. Som exempel på faktorer som påverkat barockens uttryck i Sverige framhåller Ellenius göticismen samt naturen och det nordiska klimatet.

Ett av de stora patriotiska projekten under 1600-talet, där landet och dess natur beskrevs, presenteras av Börje Magnusson, verksam vid Svenska institutet i Rom. Hans artikel handlar om Erik Dahlberghs *Suecia antiqua et hodierna*. Magnusson visar hur Dahlbergh arbetade med illustrationerna rent tekniskt och hur den imperialistiska ambitionen manifesterades i illustrationerna. Till flera bilder i *Suecian* finns förberedande skisser bevarade och det går att följa stegen från skiss till färdig produkt.

Två av artiklarna beskriver förändringarna i ikonografin under 1600-talet. I den första artikeln fördjupar sig Karin Sidén, verksam vid Nationalmuseum, i porträtteringen av barn. I den andra artikeln skriver Peter Gillgren, biträdande professor i konstvetenskap vid Gotlands högskola, om hur fromheten som ikonografi förändrades under tidigmodern tid. Ikonografin sätts av båda författarna i relation till samtida litterära källor. Sidén använder böcker om barnuppföstran, jungfruspeglar, begravningsstal och maskspel, Gillgren främst andaktslitteratur. Sidén ger även en intressant jämförande beskrivning av den speciella ikonografi som använts vid porträtteringen av kungliga barn. Symboler och ikonografi gjorde att bilderna fungerade mer som retorik än som konst.

Konsten som ett retoriskt och politiskt verktyg är även temat för Märten Snickare, verksam vid Nationalmuseum. Han menar att konsten och arkitekturen

fungerade som en evigt pågående visualisering av politiska och religiösa dramer under 1600-talet. Ceremonier och fester blev efemära konstverk, som på många sätt liknade dagens gränsöverskridande konstformer. Snickare exemplifierar detta med Nicodemus Tessin d y och dennes iscensättningar av kungliga ceremonier.

Bokens författare förutsätter att läsaren har en relativt god kunskap om Sveriges historia, och kanske hade en utförligare bakgrund varit motiverad. Forskningsprojektets teoretiska styrning berörs bara mycket kort i inledningen och utan någon diskussion. De traditionella forskningsmetoderna inom konstvetenskapen har, enligt inledningen, kombinerats med kulturanthropologiska och mentalitetshistoriska angreppssätt.

Barock Dreams är dock en mycket vacker antologi, som ger en god introduktion till den svenska stormaktsdrömmen för en internationell publik, inte minst tack vare en genomarbetad not- och litteraturförteckning. Författarnas långvariga samarbete syns tydligt i den väl sammanhållna texten och de skilda kapitlen förstärker varandra och formar en övertygande helhet. Boken, som har ett tilltalande format och layout, förlorar dock på att inte alla bilder tryckts i färg.

Cristina Prytz

Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Nordic Academic Press, Lund 2002. 231 s.

Synen på stormaktstidens kyrkoliv och religionsutövning präglades länge av en forskningstradition som menade att 1600-talets kyrko- och statsledningar var mycket framgångsrika i sin gemensamma strävan att fostra och disciplinera befolkningen. Enligt denna uppfattning genomsyrades det gammallutherska gudstjänstlivet av stillsamhet och allvar och med en tilltagande respekt för den nya lärans strängare krav. Framgången kunde, menade man, i hög grad tillskrivas den starkare kyrkoledningen och det dugligare prästerskapets nitiska kyrkotukt och pedagogiska folkfostran.

På senare år har det dock tillkommit en rad studier som nyanserat och till vissa delar problematiserat detta synsätt. Till de sistnämnda hör i högsta grad Göran Malmstedts studie *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*. Malmstedts undersökning av förhållandet mellan kyrkliga ideal och folkliga normer tar snarast utgångspunkt i de svårigheter som mötte kyrkoledningen i ambitionen att reformera och disciplinera kyrkolivet. För även om reformationen i vissa avseenden kan sägas ha varit en stor framgång i Sverige under 1500- och 1600-talen, så synes allmogens förhållande till religion och kyrka i väsentliga delar opåverkade av den nya lärans ideal och praktik.

Med reformationen följde inte bara en ny kyrkoordning och ett nytt guds-

tjänstspråk utan även en tydlig förändring av gudstjänstens form och innehåll. Tydligast kom detta till uttryck i predikans centrala betydelse, det var från predikstolen som den rätta och rena läran skulle förmedlas och förklaras. Med den starka betydelse som lades vid predikan för undervisning och fostran ställdes också andra krav på såväl prästerskap som menighet. Större vikt lades vid prästerskapets utbildning, som fick ett mer teoretiskt innehåll, och stora ansträngningar gjordes för att förändra prästerskapets beteende, i syfte att skapa en tydlig och väl avgränsad kyrklig ämbetsmannaroll. På samma sätt strävade kyrkoledningen efter att reformera menighetens beteende under och i samband med gudstjänsten. För att rätt kunna förstå och ta till sig innehållet i predikan krävdes, förutom närvaro, en stillhet och uppmärksamhet, något som tidigare inte erfordrats i samma utsträckning. Annorlunda uttryckt eftersträvade kyrkoledningen under stormaktstiden en tydligare rollfördelning mellan präst och menighet. Prästen skulle vara församlingens stränge men pedagogiska *lärare* och allmogen förväntades vara den stillsamma och gudfruktiga *åhöraren*.

Som Malmstedt visar förelåg det dock en tydlig diskrepans mellan kyrkoledningens ideal och verklighetens praktik under stormaktstiden. Trots kyrkans ansträngningar var det märkbart svårt att få allmogen att förändra sitt beteende under och i samband med gudstjänsten. Stora delar av menigheten fortsatte att komma för sent och avvika innan akten var färdig. Under högmässan kunde ordningen störas av såväl onyktra deltagare som av de många hundar som vanligen medtogs in i kyrkan. Lika illa kunde det vara utanför kyrkan, där dryckesförsäljning och allmän kommers på kyrkogården var ett nog så störande inslag. Inte heller prästerskapet levde alla gånger upp till de krav som kyrkoledningen ställde. Såväl i ämbetsutövningen som i levernet föreföll många präster avvika från det ideal som förutsattes.

Allmogens beteende bör dock inte första hand tolkas som uttryck för en bristande respekt för kyrka och religion, utan tvärtom agerade den i högsta grad inom ramarna för en traditionell religiös kultur. Att allmogens beteende efter hand kom att uppfattas som problematiskt av kyrkoledningen tolkar Malmstedt som ett uttryck för att det under stormaktstiden fanns två i grunden konkurrerande fromhetsideal. Mot kyrkoledningens moderna, mer subjektiva och individualistiska religionsuppfattning stod allmogens traditionella och kollektiva föreställningsvärld. Reformationen var på en och samma gång en politisk och kulturell process och trots framgångar i politiskt avseende återstod vid stormaktstidens slut mycket för kyrkoledningen att uträtta i fråga om kyrkolivets karaktär och utformning. På sikt kom kyrkoledningens fromhetsideal dock att få genomslag hos de breda folklagren, men ironiskt nog ofta i form av väckelser och inte sällan i direkt konfrontation med kyrkans företrädare. Malmstedt lyfter också fram prästerskapets roll och dess betydelse som förmedlande länk mellan kyrkoledning och menighet. Svårigheterna för kyrkoledningen att reformera kyrkolivet var ock-

så i mångt och mycket ett uttryck för en oförmåga att skapa ett prästerskap som förmådde förverkliga ledningens ambitioner.

Till Malmstedts välskrivna och pedagogiskt upplagda arbetes många förtjänster hör inte bara de nya perspektiv han tillför forskningen kring reformationen och det tidigmoderna kyrkolivet i Sverige utan även hur detta fogas till ett allmäneuropeiskt perspektiv. Kort sagt utgör Malmstedts arbete en spännande och intressant läsning som förhoppningsvis kommer att användas mycket inom kommande forskning.

Olof Hansson

Niels Jul Nielsen, *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850–1920*, Museum Tusulanums Forlag, København 2002. 543 s.

Etnologen Niels Jul Nielsens avhandling är en ambitiös studie av arbetarna vid Burmeister & Wains mekaniska verkstad och varv, Danmarks största industriella arbetsplats på Christianshavn i Köpenhamn. Den rikt illustrerade boken rymmer dels detaljerade undersökningar av arbetsförhållanden och löner, dels resonemang om vad som utmärker arbetarkultur i allmänhet. De senare utgår från en solid, och oproblematiserad, historiematerialism. Beroendet av lönearbete för att säkra reproduktionen ger arbetarens livsform enhetlighet. Lönearbetet förklarar enligt Nielsen såväl arbetarkulturens homogenitet som dess komplexitet. Kritisk till resonemang i termer av klassmedvetande menar författaren att lönearbetet även förklarar arbetarrörelsens expansion. Förklaringen till de hastigt stigande medlemstalen låg inte i politiken utan i ekonomin; fackföreningarna gav helt enkelt medlemmarna bättre möjligheter än vad individen hade ensam, att skapa säkra existensvillkor.

Avhandlingens längsta kapitel (s 267–433) behandlar förutsättningarna för ett liv som lönearbetare från 1870-talet till 1910-talet (Jul Nielsens material är primärt från perioden 1870–1900). Här presenteras detaljerade uppgifter om arbetsområden och lönenivåer, både för den generella utvecklingen och för olika facklärdas arbetare och för arbetsmännen. Det generella mönstret ger två slutsatser: För det första att en genomsnittlig arbetares lön inte räckte till för att föda en familj, för det andra att reallönerna steg under perioden. Det riktigt intressanta visar sig först då författaren lämnar medelvärdena och undersöker olika facklärdas och icke facklärdas arbetares situation. Han finner stora variationer i löner och villkor, både inom och mellan olika arbetargrupper som grovsmeder, maskinarbetare, nitare och skeppssmeder. Differentiering blir här analysens nyckelbegrepp: olika arbetsuppgifter, löneförhållanden och arbetsvillkor präglade B&W. Löneskillnader på över 30 procent existerade inom en och samma grupp; med den individuella lönesättningen kunde arbetsgivaren behålla – för andra arbets-

köpare – attraktiva arbetare samtidigt som systemet möjliggjorde för sämre betalda att förbättra sina villkor. Arbetarna accepterade därmed de stora skillnaderna. Analysen är här mycket utförlig med många, för den arbetslivshistoriskt intresserade, viktiga iakttagelser om gränsdragningar mellan arbetsuppgifter, arbetets organisation och arbetarnas organisering. Jul Nielsen konstaterar bland annat att arbetsmännen, som utgjorde en femtedel av arbetsstyrkan, inte bör ses som en fackgrupp. I stället utgjorde grovarbetet snarare ett kompetensområde på en bestämd – lägre – nivå, och det var i sista hand inte arbetets art och innehåll som avgjorde om det skulle utföras av facklärdade eller av grovarbetare utan gruppernas möjligheter att definiera ett arbetsområde som sitt eget och på så vis lägga beslag på rätten att utföra det.

Jul Nielsens andra huvudpunkt rör paternalismen. Han vänder sig med kraft mot synen på paternalismen som en evig företeelse, ett arv från skräväsendet som dog ut i vid sekelskiftet 1900 i och med arbetarrörelsens frammarsch och institutionaliseringen av relationerna på arbetsmarknaden 1899 och senare. I stället för en gradvis evolution från urgamla förhållanden till 1900-talets formaliserade relationer, ser författaren tydliga diskontinuiteter. Under företagets första årtionden, fram till 1870-talets början, härskade en "virksomhedsintern" paternalism med begränsat socialt engagemang från ledningen i arbetarnas liv och villkor. Under seklets tre sista årtionden ökade engagemanget markant, en "socialt bevidst" paternalism växte fram. Denna utmärktes av ett medvetet socialt engagemang från bolagets ledning, till exempel genom finansieringen av arbetarnas kassor för understöd till sjuka och gamla kamrater. Personliga intyg från arbetsgivaren om arbetares kvalifikationer, en nyhet efter 1870, utgör ett annat exempel. Jul Nielsen analyserar även sångerna som sjöngs vid festligheter och utflykter och visar hur dessa alltmer talar om sammanhållning kring fabrikörerna Burmeister och Wain. Denna nya paternalism bör, menar författaren, ses som fabriksledningens svar på dels arbetarnas begynnande organisering och socialismen, dels som ett uttryck för samtidens intresse för arbetarfrågan. I Jul Nielsens paternalismtolkning, som relateras till delar av den svenska forskningen, betonas draget av försvarsstrategi, en företagsekonomiskt genomtänkt sådan och inte någon avvikelse betingad av det potentiella hot som arbetarna ansågs utgöra. Septemberförslaget 1899, huvudavtalet mellan arbetsgivarnas och arbetstagarorganisationer, markerar sedan övergång till den tredje perioden med formaliserade relationer mellan parterna och en statsmakt som successivt övertar ansvaret för den sociala tryggheten. En ny företagsledning erkände nu fackföreningarna som en legitim motpart, och skiftet bekräftades med nedläggningen av de gamla understöds-kassorna 1898.

Virksomhed og arbejderliv är en läsvärd studie med flera intressanta resultat, främst om paternalismen och de differentierade löneförhållandena. Dialogen med svenska arbetslivshistoriker är stundtals livlig, men generellt sett hade en starkare anknytning till tidigare forskning varit önskvärd. Försöket att formulera

en allmängiltig teori om arbetarkultur är däremot mindre övertygande. Jul Niensens starka lönematerialism reducerar arbetarkultur till *arbetsplatskultur*. Familj, bostad, extrainkomster, religiositet, politik, öl och idrott, kort sagt arbetarnas hela liv utanför verkstad och varv, försvinner. Det samhälle där B&W verkade och där arbetarna levde förblir märkligt mörkt och avlägset. Författaren bortser även helt från genus. I stället för att utnyttja nyare forskning för att berika analysen av en mansdominerad arbetsplats, avfärdas kön som en av många "etiketter" (s 58), ett "argument" som inte rör sakens kärna (s 451f). Lönearbetet blir i stället allt, och frågan är om inte författaren begår samma reduktionistiska misstag som den forskning han kritiserar: En faktor får förklara arbetarkulturens stora komplexitet.

Nils Edling

Paul Baker & Jo Stanley, *Hello Sailor! The Hidden History of Gay Life at Sea*, Pearson Education, Harlow 2003. 240 s.

I *Hello Sailor!* vill Paul Baker och Jo Stanley skriva en dold historia, historien om homosexuellt liv till sjöss inom den brittiska handelsflottan och om de män som utövade det. För att kunna presentera deras verk är det nog nödvändigt att först konstatera vad boken inte är. Den är knappast ett teoretiskt banbrytande verk späckat med det senaste från den queer-teoretiska forskningsfronten. Istället är boken en tämligen konventionell intervjustudie kring män som någon gång under sina liv till havs haft sex med andra män. En svensk referenspunkt skulle kunna vara Arne Nilssons studie *Såna och riktiga karlar*.

Att boken varken är särdeles teoretisk eller problematiserande gör den inte mindre läsvärd, tvärtom är den välgenomförd och bjuder stundtals på en synnerligen njutbar läsoplevelse. Förutom en mindre utflykt till Polari, det hemliga språk som utvecklades av homosexuella sjömän, kretsar boken kring två teman. Dels en beskrivning av hur livet organiserades av de homosexuella sjömännen inom handelsflottan och vilka relationer som upprättades med det omgivande samhället, både i form av straighta arbetskamrater och det större samhället till lands. Dels ett försök till förklaring av hur homosexuella sjömän kunde skapa en frizon på de stora skeppen och därmed fly landlivets repressivare samhälle.

Den traditionella bilden av sjömannen är den av en i många avseenden hypermaskulin och viril ung man i stilig uniform med en flicka i varje hamn. Den sprids bland annat genom olika former av pornografi och erotica, kanske i synnerhet i sådan riktad till homosexuella män. Även om bilden säkerligen verkade attraktiv

1. Jag är väl medveten om att termen homosexuella män knappast är den mest lämpliga för att beskriva den extremt situationsberoende sexualitet många sjömän uppvisar i studien. I brist på bättre använder jag den ändå.

för de intervjuade i *Hello Sailor!*, så stämmer den knappast för deras del. Visserligen var de flesta inom den brittiska handelsflottan unga ogifta män som möjligen hade en flicka, eller pojke, i varje hamn. Men istället för sjömansuniform bar de Hawaiiskjorta till vardags och relativt många bar en paljettprydd aftonklänning med tillhörande högklackat till fest.

Det fanns med andra ord stora möjligheter att leva ett utsvävande liv som helt klart bröt gränserna för en heteronormativ ordning. Detta trots att handelsflottan i teorin borde ha varit en plats där repressionen av homosexualitet som avvikande varit starkare än på land. När homosexuella handlingar mellan samtyckande vuxna avkriminaliserades 1967 undantogs medlemmar av de väpnade styrkorna, anställda inom handelsflottan och boende på kanalöarna.

Väl till sjöss levde många av informanterna ett extravagant, utsvävande och ganska hårt liv med mycket arbete, alkohol, fester och sex. De som verkar ha tagit ut svängarna mest² var serveringspersonal och stewardar. Vid personalens fester förekom både ett mer informellt festande efter arbetsdagens slut och mer formella tillställningar, ofta i full galaklädsel, både i mässrum och större hytter.

Det samkönade sexuella livet spände över en rad variationer vad gällde organisation. Allt från tillfälliga sexuella möten, till seriell monogami och långa allvarliga kärleksförhållanden förekom. Dock verkar de tillfälliga mötena ha dominerat, möjligen eftersom dessa hade en möjlighet att involvera även den delen av besättningen som inte var uttalat homosexuell men trots det öppen för samkönad sex.

Hur kunde då nöjeskryssningarna utvecklas till en fristad? Författarna presenterar ett antal hypoteser som drar åt litet olika håll. Dels framhåller de flottans tradition av tolerans gentemot samkönad sex bland manskapet och vill hänföra den till skeppets speciella karaktär av sluten institution, beroende av allas hårda arbete för att fungera. Det fanns helt enkelt inte något utrymme för att alienera delar av besättningen. Dels för de fram vissa linjers förkärlek för att mönstra homosexuella män till de serviceinriktade uppgifterna på skeppen. Homosexuella förutsattes kunna ge den speciella omvårdnad i en enkönad värld som annars endast kvinnor skulle kunna ge, och det verkar på informanterna som att de gjorde det. Priset för litet smink och högklackat var alltså hårt och omtänksamt arbete. Slutligen kan det inte uteslutas att männen själva i hög grad var medskapare av den speciella situationen i handelsflottan, när hälften av en 1000 personer stor besättning på ett eller annat sätt identifierar sitt begär mot andra män är det svårt att hindra dem.

Andres Brink

2. Här syftar jag egentligen på varit mest camp.

Johan Eriksson, *Kampen om hotbilden. Rutin och drama i svensk säkerhetspolitik*, Santérus Förlag, Stockholm 2004. 244 s.

När kalla kriget tog slut ökade intresset för identiteter och nationalism. De klassiska analyserna av det bipolära systemet räckte inte för att förklara internationella politiska händelser. Identitetsanalys blev högsta mode. Studier av *vi* och *de andra* skulle nu bringa klarhet i de nya motsättningarna. De mest extrema formerna av uppfattningar om de andra, och därför också kanske de mest lockande, kan analyseras som hotbilder.

Johan Eriksson är en statsvetare som under ett antal år publicerat ett flertal rapporter och artiklar i detta ämne. Den nu utgivna boken tycks utgöra en avslutande studie, åtminstone när det gäller den svenska tillämpningen av frågeställningen. Eriksson anknuter till de forskningsinriktningar som betonar språk och idéers betydelse. Han skulle dock, enligt min mening, i än större utsträckning ha kunnat utnyttja erfarenheter från andra discipliner. De problem han diskuterar är aktuella inom många forskningsområden. En historiker skulle här antagligen anknyta till begrepp och forskningsinriktningar som till exempel *linguistic turn*, *begriffsgeschichte* eller kanske mentalitetshistoria. Forskare inom disciplinen internationella relationer (IR) kallar denna inriktning (social)konstruktivism, med kända företrädare som Alexander Wendt och den så kallade Köpenhamnskskolan.

Trots en uttalad önskan att knyta an till olika ämnesområden och teoribildningar tycks författaren inte kunna ta sig ur IR-skyttegraven. Ett exempel på denna begränsning är att Eriksson, trots ett uttryckligt intresse för den historiska dimensionen, med bland annat ett inledande bakgrundskapitel som tecknar den svenska utvecklingen under kalla kriget, enbart refererar till en handfull historiker i den för övrigt mycket omfattande litteraturförteckningen. I denna saknar jag också många av de statsvetenskapliga arbeten som har just en språkvetenskaplig inriktning.

Teoretiskt anknuter Eriksson främst till dagordningsteori, men även till gestaltningsteori (mera känt som *framing*). Boken behandlar hur och varför vissa hotbilder, men inte andra, uppmärksammas i svensk säkerhetspolitik. Eriksson analyserar här kampen om den säkerhetspolitiska dagordningen. Denna kamp kallar han för "hotbildernas politik". Kapitlen struktureras efter analyser av: a) aktörer, b) problemgestaltning, c) aktörers drivkrafter i form av intressen och idéer samt d) vilka möjligheter särskilda formativa perioder (s k policyfönster) ger.

I korthet kan Erikssons huvudtes sägas gå ut på att hot är vad det säkerhetspolitiska etablissemanget säger vara ett hot. Hoten behöver inte nödvändigtvis ha någon bevisad förankring i verkligheten. Eriksson formulerar detta som att studien "ifrågasätter att det finns någon självklar överensstämmelse mellan 'verkliga' hot och de hotbilder som får genomslag i beslutsfattande, samhällsdebatt och forskning". Eriksson är dock mån om att påpeka att detta inte betyder att hoten

aldrig skulle ha någon faktisk grund och han passar i detta sammanhang på att positionera sig gentemot den inflytelserika Köpenhamnsskolan och dennas teori- bildning kring begreppet säkerhetsisering.

Eriksson fastställer, föga förvånande, att det svenska säkerhetspolitiska etablissemanget utgörs av en samling Stockholmsbaserade aktörer som har säkerhetspolitik till arbetsuppgift. Efter kalla krigets slut lyckades dessa behålla problemformuleringsprivilegiet genom att tidigt och skickligt anpassa sig efter "det vakuum som uppstod på hotbildernas dagordning", som Eriksson uttrycker det. Den i detta sammanhang viktigaste gruppen, militärerna, behövde fylla tomrummet för att även fortsättningsvis kunna försvara ekonomiska anslag. Lösningen blev ett vidgat säkerhetsbegrepp. Eriksson betonar dock att den breddade hotbild- den under 1990-talet varken var särskilt bred eller så ny som den ofta framställs som. Sedan slutet av det förra århundradet gäller även att hot måste ha tydliga "antagonistiska aktörer" och kännetecknas av plötsligt kristillstånd, "samhälls- störande händelser", för att kvalificera sig som hot. Eriksson drar här den föga förvånande slutsatsen att ett bredare hotbegrepp fått genomslag i tider av inter- nationell avspänning medan ett smalare, militärt, begrepp dominerat i tider av hårdnande internationellt klimat.

I studien använder sig Eriksson av IT-hot och miljöhot som exempel. Miljöhot upplevde en kort tid på den säkerhetspolitiska agendan, för att snart försvinna, vilket även det kan ses som tecken på att hotbildsbegreppet återigen blivit mer begränsat. En orsak till miljöhotets försvinnande ser Eriksson i att det var lättare för det säkerhetspolitiska etablissemanget att, med sin tydliga institutionalise- ring, anknyta till IT-hot än miljöhot. Miljöhoten hade nämligen sin egen, redan existerande, institutionalisering. Denna hade dock ingen tidigare koppling till sä- kerhetspolitiken.

Erikssons studie, och hans tidigare arbeten, är mycket användbara inom olika forskningsområden genom de tydliga försöken att kombinera teori och empiri inom ett politiskt mycket tungt område. För, som Eriksson konstaterar, utgör den språkliga maktkampen (den diskursiva makten) om bestämningen av säkerhetspoli- tiska hot en av de allra viktigaste i samhället.

Sten Ottosson